

ילדים בראש המחנה

ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית

עורכות:

יעל דר ♦ טל קוגמן ♦ יהודית שטיימן

כתב העת דור לדור יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של האוניברסיטאות:
בן-גוריון בנגב; בר-אילן; חיפה; תל-אביב; האוניברסיטה העברית בירושלים;
האוניברסיטה הפתוחה; הטכניון; והארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה על
שם אביעזר ילון.

כתב העת דור לדור

העורך: יובל דרור

המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, אבי ברמן, שרה גורי-דוזנבליט,

חמר הורוביץ, יעקב עידם

מרכז המערכת: טאנה איזון

כתב-העת דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, נועד לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות מדעיות שונות: היסטוריה, פילוסופיה, סוציולוגיה ואחרות

כתובת המערכת: "דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי" בית-הספר לחינוך על שם חיים וג'ואן קונסטנטין, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב 69978 eisin@post.tau.ac.il

מופ"ת (מחקר ופיתוח תכניות בהכשרת מורים) – הוצאת הספרים

המערכת: יהודית שטיימן, אריאלה גדרון, בתיה אילון

עורכת טקסט ולשון: אסיה שרון

עורכת גרפית ועיצוב השער: בלה טאור

כתובת ההוצאה: רח' שושנה פרסיץ 15, קריית החינוך תל-אביב

טל' 03-6901406 <http://www.mofet.tau.ac.il>

מסח"ב: 1-029-530-965-978

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת ולדור לדור

עשינו כמיטב יכולתנו לאחד את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אליה לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות תבואות.

נדפס בישראל תשע"א/2010

דפוס: אופסט טל בע"מ

קובץ זה של דוד לדור יוצא לאור בעזרת הנדיבה של מר יעקב קוטליצקי להנצחת זכר הוריו שרה (לבית גולדשייד) וצבי (הרשל) קוטליצקי (ניצול פוגרום קילצה בשנת 1946), יוצאי העיר קילצה והעיירה לופוצ'נו בפולין, וכן להנצחת זכרם של בני המשפחה שנרצחו בשואה.

תמונות

התמונות בעמודים הבאים ניתנו לנו באדיבות ארכיון החינוך היהודי (אחי'), אוניברסיטת תל-אביב: 13, 16, 25, 26, 31, 41, 46, 59, 80, 83, 88, 106.

התמונות בעמודים הבאים ניתנו לנו באדיבות ארכיון השומר הצעיר, יד יערי שבגבעת חביבה: 166, 167, 173, 182, 185, וכן תמונת העטיפה האחורית.

תמונת העטיפה הקדמית והתמונות בעמודים 161, 263 באדיבות ארכיון הצילום הלאומי.

תודות

אנו שמחות להודות לכל השותפים להכנת הספר, לעריכתו ולהפקתו: לד"ר יובל שחר, ראש תכנית הלימודים הכלליים והבין-תחומיים באוניברסיטת תל-אביב, שסיפק אכסניה ראשונה לכנס "ילדים בראש המחנה: ילדים ונוער בתקופות של מהפכה ותמורה", שהוליד את הספר. למערכת כתב העת דוד לדור ובמיוחד לפרופ' יובל דרור ונאוה איזין ולמכון מופ"ת, שהתגייסו לעריכת הספר ולהוצאתו לאור. לד"ר אסיה שרון על עריכת הלשון הקשובה ולבלה טאובר על העריכה הגרפית המוקפדת.

לארכיון החינוך היהודי, לעתליה סקיבה מארכיון השומר הצעיר, יד יערי, שבגבעת חביבה ולארכיון הצילום הלאומי, שתרמו לנו תמונות המלוות חלק מן הפרקים.

לציפי קציר, העוזרת המנהלית של התכנית ללימודים כלליים ובין-תחומיים באוניברסיטת תל-אביב, ולחני שושתרי, רכות הוצאת הספרים של מכון מופ"ת, על הסיוע במהלך הדרך.

וכמובן לכל החוקרים שתרמו לספר ממחקריהם.

תודה לכולכם מקרב לב,

העורכות

תוכן העניינים

7	פתח דבר יבל שוזר
8	דבר העורכות
13	שער ראשון: חינוך ובינוי אוסה ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי זהר שביט
15	שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905 בשמח אבן-זהר
39	מורים כיסוי תרבות - מקרה מבחן: מורי בית הסגור לבנות ביפו בראשית המאה ה-20 יהודית שטיימן
71	ילדי העתיד - השכלה יהודית, נאורות גרמנית ומה שביניהן טל קוגמן
125	שער שני: ילדות מול קטסטרופה מרד הנעורים של "השומר הצעיר" (1911-1948) אביבה חלמיש
161	"בפלסטינה כל ילד רוקד הורה בגיל ובשירה!": הספרות הציונית לילדים יהודים בגרמניה הנאצית חנה לבנת
163	מרשעות ההורים לשירות האוטופיה: מרדנות "המער ההיטלראי" דורון אברהם
191	
231	

263	שער שלישי: ילדות ומדינה
	רטוריקת הקטסטרופה בעיתוני הילדים: העברה בין-דורית של תודעת השואה ב"תקופת ההמתנה", 1967
265	יעל דר
	ייצוגי שכול ופחד בספרות הילדים הישראלית לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה
289	יעל טף-סקר
	חיבת הדואר שלנו: קולם של הילדים במכתבי קוראים בעיתונות הילדים בשנות החמישים
321	רימה שיכמנסר
	כתיבתו של זקריא תאמר לילדים
347	אלון פרגמן
	אחרית דבר: סבט מחקרי היסטורי, חברתי וחינוכי על "תרבות הילד"
371	יובל דרור
379	על הכותבים
III	Abstracts of papers

ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי

זהר שביט

הן אני לא הלכתי לגן, אלמד עברית מפיכם (דנין, תשנ"ג: 182).

מבוא

ב-18.4.1902 תיאר אליעזר בן-יהודה בעיתון השקפה בנעימה כמעט אופורית את הקמתו של גן הילדים העברי ביפו. הקמת גן הילדים תוארה על רקע ההידרדרות שחלה לדבריו בעת האחרונה ביחס אל העברית:

המורים התרשלו: התלמידים בעטו בכל הרעיונות היפים שנטעו בהם, יען הכירו את חסר המרץ של הגדולים, של המדריכים בבתי הספר, במושבות וביפו [...] ירד למוד לשוננו ממדרגתו, והתלמידים והתלמידות, כמעט חדלו מדבר בה. [...] מכל צד, נראתה אדישות בנוגע לשפת עברית (בן-אבי, 1902: 110).

את אוירת האדישות וחוסר המעש שינתה, לדבריו של בן-יהודה, הקמתו ביוזמה פרטית של גן ילדים עברי ביפו, יוזמה שחוללה שינוי דרמטי: ופתאום...

יסדו ביפו, רק אנשים מעטים, ספורים, גן-ילדים עברי, לגמרי עברי, והם, הבודדים האלה, אשר למרות המשבר השורר כעת בארץ כלה, החליטו להלחם בכחם האחרון לטובת הרעיון החדש, ראויים לתהלה. [...] עברו רק חדשים מספר. שלשים ילד וילדה, מדי יום ביומו, אחוזי יד, שנים שנים, הולכים להם לגן-הילדים. וכלם, בבגדיהם הנקיים, בפניהם האדומים מפנוק ומאוור צח ומבריא, בגויותיהם הישרות מחיים טבעיים, כולם מאשרים. בכל רגע תמהון, פלא חדש, יפתחו את פיהם; שם סוס כורע, ובפנה כלב נובח: מצד [כך] אחר איש ממחר ורץ, ומלמעלה, בגזרות, מתופפות נערות על טמבורים. אז ירימו הילדים את אצבעותיהם, להראות בהן את כל הנפלאות, ובעברית מצלצלת, אמתית, חיה ונעימה, קוראים בשם לכל דבר. הם מדברים עברית... הם משחקים עברית...

הם מתקוטטים ומתפלאים עברית...
 ובשלשה חדשים!
 [...] אלה הקטנים, יהיו גדולים, ויהיו עבריים. כי שפה נטועה בהם בילדות,
 על ידי אמצעים מקסימים, תחרת בלבם לעד (בן-אבי, 1902: 110).

גן ילדים עברי ראשון ביפו בהנהלת זאב סמילנסקי

אי אפשר שלא לשים לב לתיאורם של הילדים העבריים החדשים, שבכל הווייתם מגלמים את האידאל של האדם העברי החדש: "גויותיהם ישרות", "פניהם אדומים" מאוויר צח. ואי-אפשר שלא להבחין בהתפעמות מידיעת העברית שלהם, ובגאווה על כך שהם משתמשים בה לכל צורכי היומיום - מדברים, משחקים ורבים בעברית. הגאווה הזו בידיעת העברית הפכה למטבע לשון שגורה אצל הילדים. בן-יהודה מתאר כיצד הם מטיילים ביפו ומתגאים בידיעת העברית ובעליונותה על פני הצרפתית, היידיש או הרוסית.

נוכל כיום, בטוילינו ביפו, לשמעם אומרים במין גאווה לאמית:
 'עברית, זה יתר יפה מז'רגון, וגם מרוסית, וגם מצרפתית!'
 היא מדברת ז'רגון, 'פוי' זה לא טוב! (בן-אבי, 1902: 110)

בן-יהודה מתייחס גם לתפקידים המכריע של הילדים בהנחלת השפה להורים, הנענים לדיבור בעברית של הילדים ובהדרגה משתלטים גם הם עליה: אבל, הפלא הוא, כי על ידי הקטנים, רכשנו גם כבר גדולים. ובאמת, האפשר להם, לאב, לאם, להתנגד לצפצופיהם של עולליהם? [...] אפשר עתה לשמע שירים רבים, מפֶּטפטים מפיות הבאים בימים: אפשר להאזין לשאלות רצינות של האב התאבֶּדֶעִי, של האם החקרנית וכל השיחות סובבות על ציר אחד ומיוחד: גן הילדים, וכלם שמחים ממנו. ילדיהם יהיו מֶחֱנִיכִים ויחד עם זה, יהיו עבריים! (בן-אבי, 1902: 110)

הדים לדבריו של בן-יהודה אנו מוצאים שוב ושוב בעיתון *השקפה*. לדוגמה, במאמר חתום על ידי "למען האמת" משנת 1897 נכתב כי: "גם שפתנו העברית מתרחבת והולכת קדימה בדבור ובכתב, גם היא מנהמת כיונה בפיות הילדים" (למען האמת, 1897: 3). האם הייתה זו משאלת לב או חזון לעתיד רחוק? מאמר זה מבקש להראות כיצד משאלת הלב הפכה לחזון, וכיצד הפך החזון לריאליה במידה רבה כבר בימי העלייה הראשונה. ערב הקמת המדינה, לפני בואם של גלי העלייה הגדולים, הייתה העברית שפתם הראשונה ולעתים קרובות הבלעדית, של רוב הילדים ילידי הארץ ושל מי שנתחנכו בה מגיל צעיר. על החשיבות הלאומית מן המעלה הראשונה שיוחסה לילדים דוברי העברית כנכס סימבולי של התחדשות היישוב היהודי בארץ-ישראל אפשר ללמוד ממקורות שונים שאדון בהם בהמשך. כדרך המשל היא עולה גם מכמה אנקדוטות על הילדים העבריים המובאות אצל דרואנוב (תשכ"ג). באנקדוטות אלה בולטת ההנגדה בין חדש לישן, בין זקן לצעיר ובין ילידי לזר. לשון-דיבורם של האב והאם - עברית. בר-כוכב בנם (כבן חמש) אינו יודע אלא עברית. לפני זמן מועט עלו סבא וסבתא מפולניה לתל-אביב, ולשונם יודית.

בר-כוכב מקשיב ומקשיב לשיחתם של הזקנים; אין הוא מבין כלום ואומר לאביו:

אבא, כשתהיה זקן, לא אבין מה שתדבר.

תמה האב:

מדוע?

מסביר לו בר-כוכבא:

כשתהיה זקן תדבר יודית... (עמ' 253-254, אנקדוטה 2902).

שאל ילד תל-אביבי כבן חמש את חברו בן-גילו:

אתה יודע מה זה מוות?

החזיר לו חברו:

ודאי אני יודע. תחילה נולדים, אחר-כך הולכים לגן-ילדים ולגימנסיה. אחר-כך מתחתנים ונעשים אבא ואמא, סבא וסבתא. אחר-כך מתחילים לדבר יודית - ומתים... (עמ' 254, אנקדוטה 2904).

דינה (בת חמש ומקצת) אינה יודעת אלא עברית. בבית הוריה מדברים עברית, וליוזית קוראים שם "ז'רגון". מי-שהוא פונה אליה ומדבר יודית. דינה מקפידה ואומרת: אני לא ז'רגוניה, אני עבריה... (עמ' 253, אנקדוטה 2901).

התפקיד של הילדים ושל מוריהם ברכישת השפה ובהפצתה

מחומר המקורות העשיר השמור בידינו - מאמרים מדיניים, מאמרי דעה בעיתונות, דוחות של גופים שונים, זיכרונות, מכתבים, פרוטוקולים, ראיונות ואוטוביוגרפיות - עולה כי בבנייתה של החברה הלאומית ביישוב היהודי בארץ-ישראל נתפסו הילדים כנושאי המהפכה העברית ההולכים לפני המחנה. הילדים הם מי שירכשו את השפה בגן ובבית הספר, ישתמשו בה באופן טוטלי לכל צורכי חייהם, ויביאו את העברית אל הבית ואל המרחב הציבורי. מוריהם נתפסו כמתווכים חשובים בין הילדים לבין השפה העברית, שכן הם אלה שילמדו עברית ויופקדו על הפצתה ועל השלטתה. מנהיגי היישוב נתפסו כמורי הדרך שיתוו את דרכי המהפכה ואת מהלכיה. רבים ממנהיגי היישוב, כמו מנחם אוסישקין וזאב ז'בוטינסקי, ראו בבנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל פרויקט לאומי בעל השלכות מדיניות, שבו ימלאו הילדים והמחנכים תפקיד מכריע.

במאמר שפרסם ב-1918 דן מנחם אוסישקין במקומה של השפה העברית בתהליך התחייה הלאומית. אוסישקין סבר שהחשיבות של תחיית הלשון חורגת מעבר לשאלת מקומה בספרות ובתרבות העברית. להפיכתה של העברית לשפה חיונית ונושמת המשרתת את כל צורכי החיים, "קניין של

הרחוב" כדבריו, הייתה בעיניו חשיבות פוליטית ומדינית. לכן כך את הדיבור בעברית עם השאיפה לעצמאות מדינית:

אבותינו ואבות-אבותינו ידעו ברובם את שפתנו הרבה יותר מאתנו, ובכל זאת גדולי התורה והחכמה העברית לא רק שלא דברו עברית, כי אם גם לא עלה על דעתם שנחוץ לעמנו לדבר עברית. בשבילם כל הספרות העברית, כל השפה העברית היתה רק עניין של תרבות-לאומית ותו לא, ובשביל כך לא ראו שום נחיצות בהדבור, שהוא קנין של הרחוב, של הצבור, של המעשה, של העסקנות. הענינים האלה המה עניני חול. ומה להם ולכל זה? - נחיצות הדבור הורגשה רק ברגע שנולדה התשובה לחיים עצמיים, לחיים צבוריים במובן היותר רחב - היינו חיים מדיניים בארצנו אנו. אז הרגישו והבינו אלה, שהתחילו בבנין המרכז בא"י, שאי אפשר לתחיה שלמה מדינית בלי שפה חיה - שפת הדבור. הם הבינו למדי, שבשביל בנין מדיני של העם - יש ערך הרבה יותר גדול במובן הפוליטי לפטפוט של ילדים בגן, ללמוד תורת הצמחים בבית-הספר בעברית מאשר להספר היותר חשוב שבדור האחרון - ל"מורה נבוכי הזמן"; שלשלט בשוק וברחוב בעברית משובשת יש ערך פוליטי הרבה יותר נכבד מאשר ל"מגלת האש" - קנינם של יחידי סגולה. המדיניות זה הוא ההמון - זה הוא הדבור; התרבות - זאת היא האריסטוקרטיה - זה הוא הספר. ובאמת הננו רואים זה בחוש; המלחמה היותר עזה וכבירה בעד תחית שפת הדבור מנהלים בכל העולם רק קברניטי הפוליטיקה הלאומית. [...] אין עם חי ובריא, החי בארצו, שלא תהיה לו שפה חיה במלא מובן המלה ושתהייה לו שתי שפות. ובשביל כך נחוצה תחיה שלמה של השפה העברית בא"י - זה הטורקלין שאנחנו בונים [...] ואם תחית השפה והדבור היא רק שאלה פוליטית - אז אי-אפשר בשום אופן שמתחלת תחיתנו תהייה אצלנו שתי הברות [...] על הגגות העבריות לדעת, שפתרון ההברה הוא אך ורק בידיהן. או יותר נכון בשפתיהן (אוישישקין, תרצ"ד: 189).

דבריו של אושישקין, שנכתבו אמנם בהקשר של הוויכוח על הבחירה בין הברה ספרדית להברה אשכנזית, אבל הציגו את עמדתו החד-משמעית לגבי חשיבותם של ילדים דוברי עברית לתחייה הלאומית, זכו לתמיכה בעלת אופי רגשי משהו ברשמיו של הסופר והמורה יוצא גרמניה, משה קלרני, לאחר שביקר בארץ-ישראל ב-1916:

הה, אתם העיוורים! כאילו חיותה של העברית היא בחקרי-ספרות! הרי זהו עצם-הפלא, כי תחת להיות מוקפים ספרות עברית - אנו מוקפים פה חיים עבריים, וכי בראשי נושאים של העברית עומדת, ליד הפועלים והמורים, קבוצה שלישית: הילדים והנוער. הם-הם, למרות כל ההפלגה וההשתמטות הרדיקלית, החוויה היפה ביותר של ארץ-ישראל! (קלורי, תש"ז: 679)

החשיבות הרבה שיוחסה לילדים כנושאי מהפכת העבריות נבעה מהרצון להפוך אותם לדוברים טבעיים וילדיים של השפה, כאלה שהעברית תהיה השפה הראשונה והמיידיית שלהם, שפת הספר שאליו, כדברי ז'בוטינסקי, תישלח באופן אוטומטי היד כאשר יבקשו לקרוא:

יש אפילו שהם שונאים עתה את התרבות הזרה שהעריצו בילדותם [...] ואולם ראו: בכבלי-ברזל קשורים הם, בני דורי, שנתחנכו על הלשון הרוסית ונעשו לעבריים לאומיים. בשרשרות-ברזל משועבדים הם לתרבות הזרה. [...] כי ירצו לִיקְנוֹת מקריאה בספרים, והנה בעל-כרחם תמשך ידם מאליה אל אותו הארון, שבו עומדים ספרי-לעז ובעל-כרחם תספוג נפשם את זרמיה [...] (ז'בוטינסקי, תרע"ד: 406).

כדי להבטיח שהיד הנשלחת אל מדף הספרים תכוון אל הספר העברי, ביקשו ליצור רצף בחינוך, שיבטיח את הפיכתה של העברית לשפה הראשונה כבר בגיל הגן, ויבסס את מעמדה כשפת החינוך וההשכלה גם בבית הספר היסודי וגם בלימודים הגבוהים. רק כך ניתן יהיה להבטיח את ניצחון העברית. זאב ז'בוטינסקי אף סבר שאין טעם להקים גני ילדים, אם לא יהיה להם המשך בבתי הספר (ז'בוטינסקי, תרע"ד: 410).

ואכן, המקרה של בית הספר למל הוכיח את דברי ז'בוטינסקי, כפי שטוענת שחורי-רובין: "ילדי הגן, שרכשו את השפה העברית והמשיכו בלימודיהם בבית-ספר למל, גרמו לביטול השימוש בשפה הגרמנית בכיתות א'-ב'", ובהדרגה לדחיקתה מבית הספר (שחורי-רובין, תשס"ב: 156).

חיזוק "מלמטה" לעמדתו של אוסישקין על מקומו של הגן בבניית מערכת החינוך כולה נמצא בדבריה של הגננת טובה חסקינה (חזקי נא): "הכל הבינו, שבלי גן-הילדים, יסוד-היסודות של החנוך והטיפול בילדים - לא יבנה גם בית-הספר. הבינו זאת המורים. הבין הקהל" (חסקינה, תרפ"ט: 167).

היפוך התפקידים: ילדים, הורים ורכישת השפה

הקמתם של גני הילדים יצרה, כפי שנראה בהמשך, דינמיקה משלה. הילדים שלמדו עברית לא רק הביאו את השפה העברית הביתה ואל המרחב הציבורי, אלא אף יצרו צורך דוחק ביצירתו של רפרטואר שלם לילדים (Shavit & Sitton, 2004: 14-20). זאת כדי שניתן יהיה לקיים עבודה סדירה של הגן ולהציע חלופה של ממש לגני הילדים שהתנהלו לא בעברית (בעיקר באנגלית, כמו הגן של אוולינה דה רוטשילד בירושלים, או הגנים לילדים במושבות, שהתנהלו בצרפתית).

המעורבות הרבה בחינוך ילדי הגן נבעה מכך שראו בהם מן ההתחלה את נושאי מהפכת העבריות בשני מובנים:

1. ילדי הגן גילמו את המהפכה בכך שהיו הדוברים הילדיים הראשונים של השפה, כפי שכתב חובב הקיני בעיתון *השקפה*: "כי בגנים כאלה [...] יסכינו הילדים מעצם ילדותם לדבר על כל מראות עיניהם והיתה השפה בפיהם בדרך טבעי" (הקיני, 1897: 8).

2. בתהליך שהיה בו משום היפוך התפקידים בין הדורות, הילדים היו גם מי שסייעו בהפצת המהפכה: ההורים ושאר בני הבית למדו מהילדים עברית, והם סייעו אט אט להוריהם ברכישתה, כפי שקבעה יהודית הררי: "מובן, שגם ההורים השתדלו לדבר עברית עם ילדיהם, ונשים התחילו ללמוד את השפה מפי עולליהם" (הררי, תשי"ט: 246), וכפי שציין יוסף עזריהו במאמרו המקיף על החינוך העברי בתל-אביב: "[...] חניכי הגן נעשו מעתה למפיצי הדיבור העברי הטבעיים והחרוצים ביותר בתוך המשפחה" (עזריהו, תשי"ד: 136).

בזיכרונותיהן של כמה אימהות אנו מוצאים עדויות לכך שהילדים היו אלה שהביאו את העברית הביתה מן הגן, ולימדו את האימהות לדבר עברית. רחל דנין, ששני ילדיה למדו בגן ביפו, סיפרה כיצד הביאו הילדים הביתה את העברית:

עתה היה גם עלי לעבור לדיבור עברי. לא יתכן כי נדבר עם הילדים בבית כמה לשונות ולא תהיה זהות בין שפת בית-הספר ולשון הבית. אמרתי לילדים הקטנים: - מעכשיו נדבר אך ורק בלשון הגן. ואם אדבר בשגיא, אל תצחקו לי, אלא תקנו לי אותה, הן אני לא הלכתי לגן, אלמד עברית מפיהם. ומשהעזתי - דברתי (אלפר, תשנ"ג [תשכ"ז]: 182).

איטה ילין סיפרה כיצד התחילה לדבר עברית הודות לילדיה שביקרו בגן הילדים בירושלים:

שפת הדבור בביתי היתה עפ"י רוב השפה האידית, עד שנוסד גן הילדים הראשון בירושלים, וילדי הצעירים אבינעם ז"ל ותבדל לחיים אהובה, היו הראשונים במבקריו. ילדי הצעירים דברו בשוכם מהגן רק עברית. ואנכי נסיתי לדבר אתם גם כן בשפתנו, והצלחתי (ילין, תשל"ט: 81).

אברהם בָּרוֹר סיפר כיצד למדה אשתו לדבר עברית מפי הילדים: "כמו נשים רבות בישובנו למדה גם אשתי לדבר עברית מפי ילדיה בעודם בגן-הילדים" (ברֶוֹר, 1966: 609). משה קלֶוֶרִי תיאר ביקור שערך בביתו של הביל"ויי מנשה מאירוביץ: "חנה בת השמונה אינה יודעת לדבר את האידיש של אמה, באופן שהאם הוצרכה ללמוד את העברית של בתה" (קלורי, תש"ז: 679).

הגן העברי נתפס בראש ובראשונה כמוסד שנועד להקנות לילדים את השפה העברית, כפי שהעידה בזיכרונותיה הגננת רחל נאמן (לגבי הגן בראשון לציון): "כי לשם זה נוסד הגן. בכדי להקנות את השפה העברית לילדים ולהקל על בתי הספר עבודת הלימוד". לפי דבריה, כך ראה גם דוד ילין את תפקידם של הגנים המלמדים בעברית, ולכן: "היה מקפיד מאוד על העברית של כל אחת מהגננות. [...] הוא היה בדעה כמו כל המורים הראשונים, שהגן בא להפיץ את השפה העברית וזו המטרה העיקרית" (נאמן, 1960: 36).

אחת התלמידות הראשונות בגן הילדים העברי בראשון לציון תיארה את אופיו העברי, והדגישה את חשיבותו בהפיכת העברית לשפה משותפת של ילדים שבאו מבתים שבהם דיברו שפות שונות:

כל פעילותנו בגן-הילדים נעשתה בעברית: ההדבקות, הציורים, ההתעמלות, הריקודים, השירה - הכל על טהרת העברית. אפילו לכתוב את שמותינו בעברית למדנו כבר בגן-הילדים בראשון-לציון! היה זה חידוש חשוב באותם הימים. שכן, תושבי ראשון-לציון דיברו בבתיהם בשפות שונות, איש איש בשפת ארץ מוצאו [...] אולם העברית הפכה לשפת הדיבור הטבעית והיום-יומית, המשותפת לכל בני הדור הצעיר בראשון-לציון, בזכות לימודם בגן-הילדים (סגל-ז'מסון ונאור, תשמ"ד: 21).

הגננת הראשונה, אסתר שפירא, והחניכים של גן הילדים הראשון בראשון לציון, תרנ"ט

בשנת 1942, ממרחק של כמעט ארבעים שנים, מחה יחיאל היילפרין, מייסדם של גן הילדים העברי בוורשה (1909) ושל כתב העת *הגינה* (1918) שעסק בנושאי גן הילדים העברי, ואביו של יונתן רטוש, על מה שנראה בעיניו שימוש לרעה בגן הילדים ועל ניצולו למען מטרות זרות, ובלשונו: "גן הילדים העברי אינו, לפי דעתנו, בית חרושת ללימוד הלשון העברית ולא בית-היוצר לנשמות 'ציוניים' קטנים: גן-הילדים אינו **אמצעי**, כי אם **תכלית** בפני עצמו" (היילפרין, תש"ג: 9. ההדגשה במקור).

הקשיים בהקמתם של גני ילדים עבריים

על הילדים הוטל, אם כך, ואולי שלא בטובתם, למלא את התפקיד של נושאי המהפכה. אולם כדי שיוכלו למלא את התפקיד הזה היה צריך להקים גני ילדים עבריים. עניין זה לא היה פשוט כלל ועיקר מכמה סיבות, ובעיקר משום שהתחרות של הגנים העבריים עם הגנים הלא עבריים הייתה קשה:

1. פקידות הברון עודדה את הלימודים בצרפתית, והשיעורים במערכת החינוך, שהתנהלו בצרפתית, הסתייעו בספרי לימוד חדישים ובאמצעי לימוד חדישים ומודרניים שנשלחו מצרפת (שחורי-רובין, תשס"ב: 153).

הגנים שהתנהלו בשפות אחרות (בעיקר אנגלית וגרמנית), הוקמו על ידי נדבנים וארגונים פילנתרופיים, והיו מצוידים כראוי. הגנות שלהם עברו הכשרה מקצועית, ושכר הלימוד בהם היה נמוך או שההורים כלל לא נדרשו לשלם עבורם, נוסף לשירותים אחרים שהציעה מערכת החינוך של המיסיון. לימוד השפה הזרה קרץ להורים, מפני שחשבו שידיעת "שפות העולם" תפתח בפני ילדיהם אפשרויות של התקדמות מקצועית, ומשום שלשפות הזרות, בעיקר לצרפתית, היה מעמד מועדף. לדוגמה, בזיכרון יעקב "הפטפוט הצרפתי נעשה לסמל ההשכלה והאצילות בעיני בני המושבות, וחיי פריז - למשאת נפשו של הנוער" (עזריהו, תשי"ד: 23).

2. היוזמות להקמת הגנים העבריים היו לא אחת יוזמות פרטיות שלא נהנו תחילה מתמיכה פילנתרופית, והיו חסרות בראשית דרכן גיבוי כלכלי. לכן המצב הפיזי של הגנים היה עלוב: תשתית לקויה, תנאי סניטציה גרועים, מבנים שאינם מתאימים לייעודם, חסרונה של חצר והעדר ריהוט וציוד אלמנטרי, חומרי עבודה וספרים. בשנים הראשונות אף לא היה מדובר בגנים, אלא במכילות לבית הספר (הרמתי, תשל"ט: 209, 219-221). תכנית הלימודים נבנתה בדומה לתכנית לימודים של בית ספר, ואפילו סדר הישיבה של התלמידים דמה לזה של בית ספר, כפי שתיארה חסיה פינסוד-סוקניק: "הסידור החיצוני של ה'כיתה' בגן - בשנים הראשונות להיווסדו - דומה היה לסידור הכיתה בבית הספר בהבדל זה, שהשולחנות והספסלים היו נמוכים יותר" (פינסוד-סוקניק, 1929: 161).

3. היה קשה למצוא גנות שקיבלו הכשרה כגנות עבריות, ובמילותיה של יהודית הררי: "היו זמנים אשר אף הסופרים והמורים התקשו בדיבור העברי מחוסר מונחים וניבים לצרכי יום יום, כאשר ברוב בתי-הספר בערים לימדו בשפות לוועזיות, וספרות-ילדים, שירים וסיפורים, ומשחקים מתאימים לגיל הרך לא היו" (הררי, תשי"ט: 441). יהושע ברזילי כתב ב**מכתבים מארץ-ישראל**, בכ' ניסן תרנ"ג (6.4.1893), שהעדרה של גנות מתאימה מקשה על מימוש התכנית להקמת גן: "בין הדברים, עומדים לשטן לחפצם זה, ייחשב חסרון מורה עברית, שגמרה חוק לימודיה בבית ספר פרעבל, אשר תדע שפתנו היטב, כי תוכל לשחק עם הילדים בשפת אבותינו" (הרמתי, תשל"ט: 213).

קצת פחות מעשרים שנים אחר כך, בשנת תרע"א (1911), כתב יהושע ברזילי בהשלח על חיי הלשון העברית בירושלים: "אין צורך לומר, שחניכי בתי-הספר והגנים, משפחות המורים ועוד מדברים בעיקרם אך עברית" (ברזילי, תרע"א: 276. ההדגשה במקור).

הגנת לאה מזא"ה

כאשר החליטו כמה משפחות ביפו להקים גן ילדים, הן התקשו במציאת גננת דוברת עברית. לבסוף הצליחו לאתר את לאה מִזָּא"ה, שהוריה לימדו אותה עברית מילדותה (אלפר, תשנ"ג [תשכ"ז]: 180).

4. לרשות הגננות לא עמדו טקסטים שילוו את עבודתן: לא תכניות לימודים לגיל הרך ולא ספרות פדגוגית, וגם לא ספרות ילדים בשפה העברית.

5. לגננות, לילדים ולהורים לא הייתה שפה משותפת. יהודית הררי, שלימדה עברית בגן

הילדים האנגלי בירושלים, תיארה את הקושי בכל הנוגע לתקשורת עם הילדים בגן בשנת תרס"ג: "פגישותי הראשונות עם תלמידותי היו בשפת אלמים. לא הבינתי שפתן והן לא הבינו שפתי. הן דיברו אלי ספניולית, קורדית, בוכרית, גורז'ית, פרסית, ערבית ואנגלית ואני אליהן עברית" (הררי, תשט"ז: 557).

אלישבע גיסין תיארה באופן דומה את בליל הלשונות שאפיין את היום הראשון של גן הילדים העברי בירושלים, שנפתח בשנת 1903:

נוהרות אימהות מובילות תינוקותיהן אל גן-הילדים. ויהי הגן לקיבוץ גלויות קטן, ואולם ביחס לשפה - מגדל שבדור הפלגה. וינועו אמות הסיפים מקולות הבכי: דיבור מתוך בכי, בכי מתוך דיבור מחניק, בכי אשכנזי, בכי ספרדי, תימני, בבלי, פרסי [...] (גיסין-שרויט, תר"פ: 132).

למרות כל הקשיים האלה קמו החל מסוף המאה ה-19 גני ילדים עבריים, תחילה בראשון לציון בתרנ"ח (1898) (שחורי-רובין, תשס"ב: 115), לאחר

מכן ביפו ובזיכרון יעקב בתרס"ב (1902), בירושלים בתרס"ג (1902) ובעוד יישובים כמו פתח תקווה ורחובות (הרמתי, תשל"ט: 214-215). הגננות שלימדו בגנים אלה נולדו רובן במזרח אירופה למשפחות מבוססות ובדרך כלל ציוניות. הן הגיעו לארץ בגיל צעיר, ולרוב למדו את השפה העברית כבר בילדותן במסגרות פרטיות או במערכת החינוך. לאחר שהצטיינו בלימודיהן בבתי הספר, נשלחו חלקן החל משנת 1888 על ידי הברון רוטשילד ללמוד בפרזי בבית המדרש למורים של חברת כ"ח (כל ישראל חברים). במקרים שבהם המשפחות התנגדו ליציאת הבנות לחוץ לארץ, הן נשלחו ללמוד בירושלים בבית הספר אווולינה דה רוטשילד, בגן שנוהל באנגלית על ידי אמה יונגניקל, גננת גרמנייה-נוצרית, בוגרת המכון הפדגוגי פסטלוצי-פרבל (Pestalozzi-Froebel) בברלין, ובמקרים מסוימים, לאחר פתיחת גן הילדים בראשון לציון בשנת 1898, השתלמו גם בו.

נוסף להכשרה המקצועית נדרשו הגננות להוכיח את ידיעת העברית, כפי שסיפרה רחל נאמן בזיכרונותיה: "כידוע הקפידו המורים הראשונים על שפתה של הגננת ובשום אופן לא הסכימו להכניס לגן גננת שאינה מטיבה לדבר עברית" (נאמן, 1960: 41).

גן ילדים עברי ראשון בירושלים עם הגננת אלישבע גיסין. תאריך משוער 1905

הפיכת העברית לשפה ילדית בגני הילדים

בגני הילדים העבריים בראשון לציון, ביפו ובזיכרון יעקב לימדו עברית על פי השיטה הטבעית (שחורי-רובין, תשס"ב: 125). מכתב למערכת העיתון *השקפה* בשנת 1902 בחתימת הזכרונות תיאר את עבריות הילדים בגאווה: "מאה ועשרים תלמידים קטנים מבן חמש ומעלה חלק גדול מהם מדברים רק עברית מחונכים מפי מורה ומורה עברית, מטילים בעברית, בוכים בעברית והכל נעשה שמה בעברית" (הזכרונות, 1902: 243).

הגאווה בילדים הדוברים עברית באופן טבעי, הייתה עצומה. ההישג הזה הודגש שוב ושוב. העיתונות הרבתה לדווח על כך, ותחושת ההתפעמות חוזרת ומופיעה בזיכרונות רבים.

יום לאחר שהגיע לארץ הזואולוג ישראל אהרונזון הוא מיהר לבקר בגן הילדים העברי ביפו, ושם שרו לו הילדים את השיר הבא:

עבריים אנחנו
עברית נדברה
עברית נלמדה
עברית נזמרה
ילדים אנחנו
עבריים קטנים
ילדים יהודים
בארץ-ישראל.

למשמע הילדים השרים את השיר בעברית, אחזה באהרונזון התרגשות כמעט אקסטטית עד שהחל לרקוד מול הילדים: "רוקד ובוכה, רוקד וצועק: הפלא ופלא, הפלא ופלא" (נאמן-מזיא, ללא ציון תאריך: ללא ציון מספרי עמודים). בעיתון *השקפה* תוארו ביום 19.6.1903 רשמיו של א' מני שביקר בגן ילדים, ככל הנראה ביפו:

הא' א' מני שנזדמן במקרה בגן הילדים העברי, מספר בשבחה של מוסדה הזאת ומתאר בדברים חמים הרשם החזק אשר עשו עליו סדרי הגן ודרכי הלמוד והעליזות והחיים הנשקפים מעיני הילדים הקטנים וקול הדבור העברי הממלא את חללו של העולם הקטן הזה (מני, 275: 1903) (מתוך רשימה על מני ללא חתימת הכותב. ההדגשה במקור).

ב-1903 סיפר בעיתון *השקפה* יצחק פינטו, תלמיד המחלקה הראשונה בבית הספר ביפו, על הביקור בגן העברי ביפו, שאליו ליווה קבוצה של מבקרים: מלא ענג ונחת הייתי היום הזה, בלוויתי את האדונים הנכבדים מורי ביה"ס מפה, שהלכו לסיר את גן הילדים העברי אשר בזה ובשמעי ובראותי את כל אשר שמעתי וראיתי שם! [...] ובלבי קנאתי בילדים האלה: מה טוב חלקם ומה נעים גורלם, כי להם נתן חנוך כזה... (פינטו, 1902: 258)

אברהם שמואל הירשברג שביקר בגן בראשון לציון בשנת תר"ס הביע את שביעות רצונו מרמת העברית בגנים, אם כי לא בבית הספר. הוא טרח לציין לא רק את רמת ידיעת השפה של הילדים, אלא את הכוליות שלה, שהתבטאה גם בשפת הגוף של הילדים. התרשמותו הייתה שגם גופם דיבר עברית. ככל הנראה התכוון לכך שידיעת השפה שלהם הייתה אותנטית ולא מכנית, כפי שהיה המצב לעתים קרובות אצל ילדים שלמדו עברית בגולה, שכן הילדים בראשון לציון הכירו את השפה וידעו אותה כדוברים ילידים:

בקרתי את בית-הספר. בחנתי את התלמידים ומצאתי את מעמד ידיעותיהם רע. לעומת זאת שבעתי רצון מאד מגן-הילדים. שמעתי בו ילדים וילדות בני ארבע וחמש משיבים בעברית על השאלות אשר הצעתי לפניהם, וגם שמעתי אותם מנעימים לפני שירי ילדים אחדים. ביחוד התענגתי מאד להתבונן אל תנועות גופיהם המכוונות לשיחותיהם ולתוכן שיריהם (הירשברג, תשל"ז: 186-187).

בעיתון *השקפה* פרסם כותב בשם אָהֶדִי תיאור של גן הילדים ברחובות, ובו תיאור כיצד השתלטו הילדים במהירות על העברית:

והילדים הקטנים האלה מלאים כבר רגש וחיים עבריים. ואף כי לא עברו אלא שלשה שבועות, בכל זאת כבר נִקְרָת עליהם פעולתו הטובה [...] הילדים כבר מפטפטים, שרים ובוכים בעברית, ואפילו בדברם בזרזון [כך] יערבו בו הרבה מלים עבריות (אחד, 1902: 155).

דויד ילין תיאר את הילדים בגן העברי בירושלים: "בשחקם את חבריהם בביתם או בהשתעשעם לבדם אך עברית המה מדברים" (ילין, תרצ"ו: 400). בדיווח על גן הילדים ביפו, שנשלח לוועד התמיכה באודסה, סופר על כך שהילדים מדברים עברית לא רק עם חבריהם, שזה הרי "פשיטא", אלא

גם עם הוריהם: "והלשון חיה וטבעית להם". בתשובה לשאלה: "באיזו שפה מבארים המורים את שיעוריהם?" נכתב: "אך ורק בעברית, מרגע הַכְּנָסָם לגן הילדים בשעוריהם ובכל שעשועיהם, ולא יִשְׁמַע על פי המורות דְּבוּר אחר" (ההדגשה במקור).

ובהמשך, בתשובה לשאלה: "באיזו שפה מדברים התלמידים בביה"ס וחוצה לו?" כנ"ל, גם בחוץ לגן הילדים, עם חבריהם פשיטא, ורובם ככולם גם עם אבותיהם, - שגם לא הרגילים יתרגלו, וְדָּבְרוּ עִם חֲבִיבֵיהֶם בלשונם. - הבאים מחדש - וְעָבְרוּ שְׂבוּעַ ודָּבְרוּ עִם חֲבֵרֵיהֶם הנצרך להם. ואח"כ - ונשכחה שגרת דבור השרגון (הז'רגון) מפיהם, כי תגבר עליה לשון השעשועים היקרה של גן הילדים כל הימים. והלשון חיה וטבעית להם (תשובות על השאלות שהגיעו מוועד התמיכה באודיסה [ע"י הא' מאירוביץ] לוועד גן הילדים, כלשאר בה"ס שקיבלו או ביקשו תמיכתו, ללא ציון תאריך).

בעיתון *השקפה* משנת 1902 העיד התלמיד נחום קמנצקי על הצלחת בית הספר בהפיכת העברית לשפת היומיום במושבה:

"כלנו בני זכרון יעקב מדברים תמיד בלשוננו העברית, בני שויה ובת שלמה מדברים עברית בכל מקום, גם ברחובות ובשוקים ואפילו בבית לא תשמע השפה המאוסה בפינו. אנו מורגלים בלשון עברית מאד מאד עד כי אבותינו השומעים מביניהם עברית יודעים גם הם לדבר היטב ומדברים בה תמיד עם בנייהם" (קמנצקי, 1902: 258).

באותו עיתון תיאר יוסף פרחי בשנת 1904 את התרשמותו מבתו של יוסף דאסה שבביתו ביקר, המתעקשת לדבר עם הוריה עברית ואינה משיבה להם אם הם פונים אליה בשפה אחרת:

בשבוע העבר נמצאתי בשכונת "בית ישראל" אצל ה' יוסף דאסה וראיתי את בתו בת שנתיים ושלושה חדשים, והיא מדברת רק עברית ושרה שירים יפים מאד, ולא בלבד שהיא לומדת בעצמה בגן הילדים לדבר עברית, אלא, שבשובה הביתה היא מלמדת את הוריה מה שהיא יודעת לדבר או לשיר, ואם חלילה לא יקשיבו בקולה אז היא מתחלת לבכות ואינה אוכלת בשום אופן עד שמתחילים לדבר אתה בעברית ומבטיחים לה ג"כ לדבר עמה בעברית (פרחי, 1904: 5).

הגדילה לעשות יהודית הררי, שבזיכרונותיה תיארה את מפעלה של אסתר שפירא שייסדה את הגן העברי הראשון בראשון לציון, במושגים של קדושה: "ואמנם פרשה השכינה כנפיה על המוסד. הילדים למדו לדבר, לשחק, לשיר ולרקוד בעברית ומכל הארץ באים היו לראות בפלא הגדול" (הררי, תשי"ט: 246).

אין ספק שחלק ניכר מהמאמרים בעיתון נכתבו מתוך התלהבות כמעט עיוורת, חלקם גם לצורכי תעמולה, והיה בהם הרבה ממשאלת הלב. ברשמיו מארץ-ישראל שהתפרסמו בהמליץ בה' אלול תרנ"ג (17.8.1893), מתח אחד העם ביקורת חריפה על עילגות הלשון המדוברת והנלמדת בבתי הספר בארץ, על דלותה ועל ההשלכות החמורות שיש לכך על רמת ההשכלה של התלמידים:

[...] והם המה המתפארים ביותר ברוחם הלאומי, רואים את הרוח הזה בדבור פה בלשון עברית ובלמוד כל המדעים גם כן בעברית. מרחוק כל זה יפה ונעים, אבל השומע באזניו, איך יגמגמו בלשונם המורים והתלמידים יחד, מחסרון מלים ומבטאים, הוא מרגיש מיד, כי 'הדבור' הזה לא יוכל לעורר בלבו של המדבר או השומע רגש של כבוד ואהבה אל השפה המצומצמת, והשכל הרך של הילד (הלומד עם זה על הרוב גם צרפתית) ירגיש עוד ביתר עוז את הכבלים המלאכותיים אשר ישים עליו הדבור העברי. אבל יותר עוד מן הדבור מצד עצמו רע ומזיק למוד המדעים השונים בעברית, באין לנו עוד ספרי למוד טובים, לא רק למדעים כלליים, כי אם גם ללמודי היהדות, והמורים מתרגמים כל אלה בעצמם מספרי למוד בלשונות אירופיות ומלמדים לתלמידיהם מתוך כתבם. ממילא מובן, כי לא כל מורה מסוגל לתרגם ולהמציא מבטאים חדשים במקום שאינם, והמלאכה הכבדה מביאה את המורה גם לקצר ככל האפשר, ובאין לו יכולת לבאר כראוי את הענינים גם בעל פה - כי הביאור הזה בשעת הלמוד הוא גם כן בלשון עברית - יוצאים הילדים מבית הספר בידיעות צנומות ומקוטעות, וכל רכושם הרוחני הוא אוצר מלים עברי עם איזו קרעים מענינים שונים, עבריים וכלליים, שלא נקלט היטב במוחם (אחד העם, תרנ"ג: ג').

אולם פחות מעשרים שנים אחר כך, בתרע"ב (1912) לא היסס אחד העם להודות שאכן, "המורה העברי נצח":

מי שרואה, למשל, מוסדי החנוך של חברת "עזרה"-האשכנזית בירושלים, מן גני-הילדים עד בית-הספר למורים, עם אלף ושש מאות התלמידים

והתלמידות שבהם, המתחנכים (למרות שארית הפליטה של החנוך האשכנזי, שנראית עוד כה וכה) ברוח עברי ובלשון עברית, - מי שרואה כל זה עכשו, ויודע כמו כן, מה היה המצב לפניו, הוא מוכרח להודות, כי אמנם "מהפכה" נהייתה בארץ והמורה העברי נצח... (אחד העם, תרע"ב: 289).

ילדי הגן ברחוב החבשים בירושלים עם הגננת חנה ברידא, 1911

יצירת רפרטואר חדש בעברית

דומה שקביעתו של זאב ז'בוטינסקי שאין טעם בגני ילדים בעברית אם לא יהיה להם המשך בבתי הספר, וכי מאידך גיסא אם לא תהיה העברית גרסא דינקותא של הילדים, לא ימשיכו את חינוכם בעברית ולא יהפכו לדוברים ילידיים שלה, הוכיחה את עצמה. כדי שקביעה זו תוכל להפוך לממשות נאלצו הגננות ליצור את החומרים לעבודת הגן יש מאין. לכן אלתרו, חיברו סיפורים או תרגמו אותם מספרות זרה. כך לדוגמה נאלצה אסתר שפירא (שהקימה, כאמור, בשנת תרנ"ט את גן הילדים העברי בראשון לציון), לתרגם, לפי עדותה, שירים מאנגלית לעברית כהכנה לקראת פתיחת גן עברי בראשון לציון (שחורי-רובין, תשס"ב: 133). בהעדר הכשרה וניסיון נתקלה בקשיים רבים: "שירים הלא קשה לתרגם וצריך לעשות חרוזים חרוזים" (שפירא, תרנ"ח). גם הגננת לאה ניימן-מזיא סיפרה על הצורך הדחוק בחומרים לגן: "לקחתי מכל הבא ליד. בעצמי תרגמתי שירים-משחקים (שהיו אולי לא למופת) אך

ההכרח לא יגונה. מצצתי מן האצבע, ובלבד שהילדים לא ישתעממו. והם לא השתעממו" (נאמן-מזיא, ללא ציון תאריך: 2).

יהודית הררי סיפרה כיצד סייעו המורים העבריים בראשון לציון ו"תירגמו שירים וספורים בשביל הפעוטות" (הררי, תשי"ט: 246). ואילו רחל נאמן סיפרה על עבודת הגן העברי בביירות: [...] זו היתה עבודת פרך - לפעמים עבדנו כעשר שעות ביום ויושבות בלילות להכין שיחות לילדים בעברית, וגם לתרגם ספורים היה צריך" (נאמן, 1960: 45). חסיה פינסוד-סוקניק סיפרה כיצד אספה טקסטים מתורגמים ממשוררים ומסופרים שפגשה בדרכה: כאשר עליתי ארצה בשנת 1912 והוזמנתי להדריך בבי"ס לגנות של "עזרה", הצטיידתי בצרור של שירים, אותם למדתי בגרמניה וביקשתי מן המשורר פסח קפלן שיתרגמם לעברית, כי ידעתי שהשירה היא נשמת הגן. בדרך נסיעתי פגשתי את הסופר דוד פרישמן, ונוספו לאוצרי סיפורי אנדרסן שתורגמו לעברית על ידו. בירושלים מצאתי שירה מתורגמת מאנגלית ומצרפתית וגם שירים בשפה העברית. [...] כל השירה הייתה מכוונת להקנות עברית לילדים (פינסוד-סוקניק, תשי"ז: 45-46).

עבודת הגנות הייתה כרוכה אם כך בהכנת חומר רב באמצעות תרגום. תמיכה לכך מצאו אצל ז'בוטינסקי שטען במאמר *בהשלח* בשנת 1914, שאין צורך להשקיע מאמץ בכתיבה ובהוצאה לאור של ספרי מקור, אלא מוטב לתרגם את מיטב ספרות העולם, מפני שאותה ירצו הילדים לקרוא בלי להיות מעין קוראים שבויים שלה:

ואם תשאלו את כל אחד מבני-דורנו זה, מי היו הסופרים, ש"רוססו" אותו, שהשרישו את הלשון הרוסית בעמקי-עמקיה של כל מהותו הרוחנית, תקבלו תשובה, שלא פושקין ולא טורגניב היו הרוסיפיקאטורים שלו, אלא ז'ול וורן הצרפתי ומיין-ריד האנגלי, כי ספריהם היו ספרים **מעניינים**, והוא קרא אותם **ברוסית**; ובכן היתה הלשון הרוסית גם לשפת-חלומותיו. משל זה ילמדנו, מה פירושו של המושג: ספרות-ילדים עברית. אין צורך בדבר, שתהא ספרות זו "לאומית" בתכנה ורוחה. להפך [...] ספר **מעניין** בלשון **עברית** - זהו ה"טפוס הרצוי" בשביל ביבליותיקה של ילדינו. לתרגם, לתרגם ולתרגם... (ז'בוטינסקי, תרע"ד: 411. ההדגשה במקור).

אך לא הכול היו בדעתו של ז'בוטינסקי. היו מי שנטלו על עצמם למלא בספרות המקור את מדפי הספרים של ספרות הילדים בעברית. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא המשורר הלאומי, חיים נחמן ביאליק.

כיום תרבות הבין ביאליק כבר בשלב מוקדם מאוד את הצורך לתת מענה, וכמה שיותר מהר, לצרכיה הרבים של התרבות העברית, ובעברית, כדי שתוכל למלא בהצלחה את התפקיד שהועיד לה בבנייתה של החברה הלאומית בארץ-ישראל. בתהליך מילוי מערכת התרבות העברית תפסה הספרות לילדים תפקיד חשוב וחיוני. בשיחה שניהל עם שמעון ראבידוביץ בדצמבר 1923 אמר:

צריך לרכז, לרכז... אינני מאמין בנצח ישראל. זהו הדור האחרון אם לא נצליח. אם לא נגדל כעת דור יודע עברית ומדבר עברית ומתחנך על העברית - אבדנו. זהו הניסיון האחרון. עלינו לעשות כל מה שבכוחנו (ראבידוביץ, 1983: 65).

לכן פעל ביאליק כיום תרבות בכל תחומי התרבות וגם ביצירתה של ספרות ילדים עברית. את השירים שלו לילדים יצר במשך כל ימי חייו, והם אומצו על ידי הילדים, מוריהם והוריהם, ומהר מאוד הפכו כמעט לשירי עם. חלק מן השירים שכתב למבוגרים אומצו גם הם על ידי שירת הילדים, לעתים באופן מלא, כמו "אל הציפור", ולעתים בנוסח מקוצר ומעובד, כמו "מעבר לים".

ביאליק היה פעיל בכל תחומי היצירה לילדים: הוא תרגם מידיש לעברית סיפורים של בן עמי ושלום עליכם, תרם מעטו ומעריכתו לקבצים שונים לילדים כמו *עדן* ו*בן ארצי*, היה שותף לרבינצקי בהקמת הוצאת *עולם קטן*, כתב עם ש' בן-ציון (אביו של נחום גוטמן) את המקראה לבית הספר *בן עמי*, והכין את סיפורי המקרא לילדים. בהוצאת מוריה הוציא לאור ספרי לימוד וספרי קריאה לילדים, נוסף למדריכים למורים, ואפילו משחקים ללימוד הקריאה. לאחר מכן הקים גם את *ספרי מוריה לבני הנעורים*. בשירים ופזמונות לילדים עיבד במתכוון פזמוני עם שונים מידיש וגם משפות אחרות. בברלין חבר ליעקב זיידמן ולתום זיידמן-פרויד והקים את הוצאת *אופיר*, ועם בואו לארץ הקים את *ספריית עופר*, שהוציאה לאור תוך שנתיים כשמונים חוברות מנוקדות. באחרית ימיו יסד את סדרת *אילה*, שיוחדה להוצאת ספרי שירה לילדים, ואף הספיק לערוך את הספר *שירי ילדים* של אנדה עמיר.

עד כמה הצליח הפרויקט?

הירתמותו של המשורר הלאומי למען ספרות הילדים בעברית מעידה על החשיבות שיוחסה לילדים בנושאי המהפכה, שאם לא כן מה למשורר הלאומי ולשירים לפעוטות? אולם עד כמה הצליח הפרויקט? עד כמה נרתמו הילדים למהפכה, ועד כמה נשאו אותה כמשתמשים מלאים בלשון העברית? נוסף לכל העדויות שתוארו לעיל, נמצאת התשובה לכך בנתונים הקשיחים:

בשנת 1912 התפרסמה בעיתון הציוני ברוסית ראזסוויצעט סטטיסטיקה על ידיעת הלשון בתל-אביב, שנשלחה לדברי העיתון על ידי בצלאל יפה. על פי הסטטיסטיקה הזו, 43% מכלל התושבים דיברו עברית ו-35% דיברו יידיש. אחד העם זעם על הפרסום, ובמכתב למרדכי בן הלל הכהן מיום 27.3.1912 שנשלח מלונדון, טען שיש בו הטעיה מפני שהניתוח הסטטיסטי אינו נותן ביטוי לשיעור הגבוה של ידיעת העברית בקרב הדור הצעיר:

מתפלא אני על רבי בצלאל שלנו, שהוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, שיכול לשמש נשק בידי שונאי העברית. כי אם גם בתל-אביב רוב התושבים מדברים בלשונות אחרות, והז'רגון כמעט שולט במדה אחת עם העברית - איה איפוא תחית העברית? בשביל לתת מושג נכון מן המצב כמו שהוא באמת, צריך היה לתת מספרים פרטיים: לילדים בלבד, לגברים בלבד, ולנשים בלבד, ואז היתה התמונה אחרת לגמרי, והיו הכל רואים, שהילדים כמעט כולם מדברים עברית, והגברים - רובם (אחד העם, תרפ"ד: 268).

הייתה אמת בדבריו של אחד העם. אמנם הנתונים המצויים בידינו מעטים יחסית, ובחלקם הגדול הם חלקיים ובעייתיים, אבל גם אם לוקחים בחשבון את הבעייתיות של הנתונים האלה, עולה מהם בבירור ששיעור הילדים הדוברים עברית הלך וגדל בהתמדה. על פי הניתוח של רוברטו בקי במאמר היסוד שלו בכתב העת לשוננו, אומדן דוברי העברית כלשון יחידה או עיקרית בגילאים בין שנתיים לארבע עשרה היה ב-1914 יותר מכפול משיעורם בגיל חמש עשרה ומעלה (53.7% לעומת 25.6%) (בקי, תשט"ז: 72).

במפקד שערך המשרד הארץ-ישראלי במקומות היישוב החדשים (תל-אביב והמושבות) ציינו בין 1916 ל-1918 כ-75% מ"דור הבנים" את העברית כלשונם. בארץ כולה הגיע שיעור דוברי העברית בקרב דור הבנים

למחצית בקירוב (53.7%) (בקי, תשט"ז: 67). ההבדל בין דור הבנים לדור ההורים היה גדול מאוד, כמעט דרמטי: רק קצת יותר משליש מדור ההורים בתל-אביב ובכפרים דיברו עברית, וביפו ובחיפה הגיע שיעור דוברי העברית ביניהם לחמישית בלבד (עמ' 68).

הסטטיסטיקה של מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל מתארת תמונה מפורטת של ידיעת העברית בקרב התלמידים במערכת החינוך. מתוך 580 הילדים בגנים של ועד החינוך ביפו, שפת הדיבור של 115 הייתה עברית בלבד, של 23 הייתה עברית וידיש, ושל 232 הייתה יידיש בלבד (תון ושחר, תרפ"ג: טבלה ח' 133). אם לוקחים בחשבון ששיעור העולים בקרב הילדים בגן הגיע כמעט ל-50% (ליתר דיוק 49.3%), הרי נובע שהרוב המכריע של הילדים שלא היו עולים דיברו בבית עברית בלבד או עברית וידיש. שיעור התלמידים בבתי הספר של ועד החינוך ביפו שבבתייהם דיברו רק עברית או גם עברית בשנת תרפ"ב (בגני הילדים, בתי הספר העממיים, התיכונים ובתי הספר למורים) הגיע ל-51.27%. התמונה במוסדות ועד החינוך בירושלים הייתה שונה במקצת. מתוך 906 ילדים בגני הילדים, 67 דיברו בבית עברית, 39 דיברו עברית ויהודית, 22 עברית ושפניולית (לדינו), 33 עברית וערבית, 5 עברית ופרסית, עברית ובוכרית, 3 עברית וכורדית, 4 עברית ושפה אירופית, ו-236 יידיש (טבלה ח' א'). שיעור התלמידים בכל מוסדות החינוך שדיברו בבית עברית או עברית ושפה נוספת הגיע לקצת פחות מ-50% (48.2%).

בסוף תקופת המנדט הגיע, על פי בקי, מדד השימוש בעברית בין ילידי הארץ ל-92%, ולגבי 80.9% מהם הייתה העברית הלשון היחידה (בקי, תשט"ז: 79). בנובמבר 1948 היה שיעור המשתמשים בעברית כשפה יחידה בין גילאי 2 עד 14 93.4% (עמ' 72). משאלת הלב והחזון הפכו ערב הקמת המדינה, לפני הגעתם של גלי העלייה הגדולים, למציאות.

דרך אחרת, אולי משעשעת יותר, להשיב על השאלה עד כמה הצליחו הילדים כחילי המהפכה העברית, טמונה באנקדוטה הבאה המובאת גם היא אצל דרויאנוב:

תל-אביב. רחוב הרצל. ילדים וילדות שופעים מן הגימנסיה "הרצליה" אחרי הלימודים. אותה שעה נדמנו לשם שניים ממפורסמי היודישיסטים, שבאו לראות את הארץ. אמר הגדול שבהם לחברו:

הציונים משתבחים ואומרים, שהעברית נעשתה טבע לילדי ארץ-ישראל. עכשיו תראה, שדבריהם שקר וכזב. אצרום לילד באוזנו ומובטחני, שלא יקרא עברית: "אמא!" אלא יקרא יודית: "מאמָע"! אמר ועשה: ניגש לילד מאחוריו וצרם לו באוזנו, מיד הפך הילד פניו אליו וקרא: חמור!...

החזיר היודישיסט המפורסם ואמר לחברו: חוששני, שהדין עמהם... (דרויאנוב, תשכ"ג: 165, אנקדוטה 2636).

מקורות

- אוישישקין, מנחם (תרצ"ד). *ספר אושישקין*. ירושלים: הועד להוצאת הספר (פורסם לראשונה ב"הגנה", תרע"ח, ד'-ה').
- אחד העם [אשר גינצבורג] (תרנ"ג). *אמת מארץ-ישראל*: מאמר שני ממסעי השני בשנת תרנ"ג. המליץ, ג'-ה'.
- אחד העם [אשר גינצבורג] (תרפ"ד). *אגרות אחד העם* (כרך ד'). ירושלים-ברלין: יבנה-מוריה.
- אחד העם [אשר גינצבורג] (תרע"ב). *סך הכל. השלח, כ"ו*, 276-290.
- אחד העם [אשר גינצבורג] (תש"ז). *כל כתבי אחד העם*. תל-אביב וירושלים: דביר.
- אחדי (1902). *גן הילדים העברי ברחובות. השקפה*, ג'(כ), 155.
- אלפר, רבקה (תשנ"ג [תשכ"ז]). *קורות משפחה אחת*. ירושלים: אריאל (מהדורה מצולמת של הספר בהוצאת מ. ניומן: ירושלים-תל-אביב).
- בן-אבי (1902). *גן הילדים העברי ביפו. השקפה*, ג'(י"ד), 109-110.
- ברנר, מיכאל הכהן וברנר, אברהם יעקב (1966). *זכרונות אב ובנו*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- בקי, רוברטו (תשט"ז). *תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית*. לשוננו, כ', 65-82.
- ברזילי, יהושע (תרע"א). *מכתבים מארץ-ישראל. השלח, כ"ד*, 270-276.
- גיסין-שרויט, אלישבע (תר"פ). *זכרונות*. גנו, ב'-ג', 132-133.
- דרויאנוב, אלתר (תשכ"ג). *ספר הבדיחה והחידוד* (כרך שלישי). תל-אביב: דביר.

היילפרין, יחיאל (תש"ג). יסודות גן הילדים העברי. *הד הגן, ח' (א'-ב')*, 8-23. הירשברג, אברהם שמואל (תשל"ז). *בארץ המזרח*. צילום מהדורת וילנה תר"ע. ירושלים: יד בן-צבי.

הקיני, חובב (1897). דברים אחדים לחנוך הקטנים. *השקפה, ב' (ד)*, 8. הרמתי, שלמה (תשל"ט). *ראשית החינוך העברי בארץ ותורמתו להחייאת הלשון*. ירושלים: ראובן מס. הררי, יהודית (תשט"ז). משלב אל שלב. בתוך: *ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תשי"ג* (568-552). תל-אביב: הוצאת מרכז הסתדרות המורים בא"י.

הררי, יהודית (תשי"ט). *אשה ואם בישראל*. תל-אביב: מסדה. ז'בוטינסקי, זאב (תרע"ד). שפת ההשכלה. *השלח, ל'*, 411-403. חסקינה, טובה (1929). התפתחות הגן לאחר המלחמה. בתוך: *דוד קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח* (168-167). ירושלים: מרכז הסתדרות המורים.

ילין, איטה (תשל"ט). *לצאצאי*. ירושלים: ראובן מס. ילין, דוד (תשל"ב). *כתבי דוד ילין (כרך א')*. ירושלים: ראובן מס. למען האמת (1897). *זכרון יעקב. השקפה, ב' (ד')*, 3. נאמן-מזיא, לאה (ככל הנראה לאה מזא"ה) (ללא ציון שנה, כנראה 1903). *זכרונות מגן הילדים שלי*. ארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל-אביב, 8.35/3103 [מתוך הטקסט], מכתב.

נאמן, רחל (1960). *יומנה של גנת ותיקה*. תל-אביב: הוצאת המחברת. מני, א' [ידיעה על א. מני, ללא כותרת וללא שם מחבר] (1903). *השקפה, ד' (ל"ו)*, 275.

סגל-ז'מסון, ליפשה ונאור, אפרת (תשמ"ד). *ילדות בראשון לציון*. תל-אביב: רשפים.

עזריהו, יוסף (תשי"ד). *כתבי יוסף עזריהו: החנוך לפני גיל בית-הספר (כרך שלישי)*. תל-אביב: מסדה.

פינסוד-סוקניק, חסיה (1929). התפתחות גן הילדים העברי בארץ. בתוך: *דוד קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח* (166-158). ירושלים: מרכז הסתדרות המורים.

- פינסוד-סוקניק, חסיה (תשי"ז). מתוך דברים בטקס חלוקת פרס טורוב. *הז'גן, כ"א(א'), 45-46.*
- פינטו, יצחק (1902). הדבור בעברית. *השקפה, ל"ד, 258.*
- פרחי, יוסף (1904). שאלה למיסדי גן הילדים. *השקפה, ו'(כ"א), 5.*
- קלורי, מ[שה] (תש"ז). בחבלי קסמה של העברית. בתוך: ברכה חבס (עורכת), *ספר העלייה השנייה (676-682)*. תל-אביב: עם עובד.
- שחורי-רובין, ציפורה (תשס"ב). גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. *דור לדור, י"ט, 115-194.*
- קמנצקי, נחום (1902). הדבור בעברית. *השקפה, ל"ד, 258.*
- ראבידוביץ, שמעון (1983). *שיחותי עם ביאליק*. ירושלים, תל-אביב: דביר.
- שפירא, אסתר (תרנ"ח). מכתב אל דויד יודילוביץ, ר"ח תמוז תרנ"ח, אצ"מ A192/918.
- תון נ' וח"ד שחר (תרפ"ג). מוסדות החנוך בשנת תרפ"ב - רשימה סטטיסטית. *החנוך, ג'-ה', 3-17.*
- תשובות על השאלות שהגיעו מוועד התמיכה באודיסה (ע"י הא' מאירוביץ) לוועד גן הילדים, כלשאר בה"ס שקיבלו או ביקשו תמיכתו (ללא ציון תאריך*). ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל-אביב, 8.25/2953.
- Shavit, Yaacov & Sitton, Shoshana (2004). *Staging and staggers in modern Jewish Palestine: The creation of festive lore in a new culture (1882-1948)*. Detroit: Wayne University Press.

* תאריך משוער 1903.